

L'EXCLUSIÓ SOCIAL, UN PROBLEMA RECURRENT DEL CAPITALISME

Jorge Rodríguez Guerra
(*Disenso*, 44, juliol de 2002)
www.pensamientocritico.org

La globalització és, sobretot, un procés de mercantilització dels processos socioeconòmics que havien estat total o parcialment desmercantilitzats pel desenvolupament de l'Estat del Benestar (1). Això ha tingut enormes conseqüències sobre la *qüestió social*, l'anàlisi de la qual a partir dels anys '70 va començar a estar focalitzat en el fenomen de *l'exclusió social*. D'ell me'n ocuparé en el present article, no sense abans sotmetre a crítica el propi concepte d'exclusió social, a la llum del que és considerada com la seva causa fonamental: l'anomenada "crisi del treball".

QUÈ S'ENTÉN PER EXCLUSIÓ?

El d'exclusió social és un concepte la utilització generalitzada del qual és relativament recent. De fet, és a partir de mitjans dels anys '70, i sobretot a les dècades dels '80 i els '90, quan es converteix en el fenomen que focalitzarà la dimensió social de la crítica a la societat capitalista i a la globalització.

Tot i la preponderància assolida als últims decennis no pot dir-se que el concepte hagi estat objecte d'una minuciosa elaboració i precisió teòriques. Continua sent quelcom ambigu, d'us imprecís i incapaç de designar realitats socials clarament acotades i definides. Això permet la seva utilització laxa i explica en bona mesura que s'hagi convertit en sinònim de pobresa i marginació del tipus que sigui. No pretenc abordar aquí aquesta tasca de clarificació teòrica (2), ja que no és l'objecte d'aquest treball i, a més, excedeix dels límits del mateix; no obstant, tractaré de clarificar algun dels seus usos més habituals.

Per exclusió social s'entén generalment l'apartament de grups d'individus -per raons diverses, tot i que fonamentalment econòmiques- de la *corrent principal* de la societat (3). Aquí es plantegen varis problemes.

Primer: Quin significat té aquest apartament? Si s'agafés el terme exclusió social en la seva literalitat podria entendre's que grups d'individus queden fora de la societat. Això no passa en cap cas. Ni tan sols Robinson Crusoe en la seva illa deserta n'està a fora; té una cultura, uns sentiments, va rescatar del vaixell alguns objectes i eines, etc. Tot això és societat. Cap ésser humà, si obviem la excepcionalitat del "bon salvatge", queda fora de la societat. Una altra cosa és que la societat no sigui un tot homogeni. Per tant, els diferents individus tenen diversos graus de connexió social, estan inserits en diferents àmbits, les característiques del seu medi social són diferents (ric-pobre, poderós-dèbil, assistit-desassistit...), etc.

Per això, la metàfora "dins-fora" amb la que freqüentment es tracta d'explicar l'exclusió social és molt equívoca. Definir l'exclusió com el contrari de la inclusió no aclareix gaire,

perquè tots els individus estan inclosos en algun àmbit social. El problema és que les nostres societats estan fragmentades, i molt més des que l'actual fase de globalització ha cobrat tota la seva intensitat. Els diferents grups d'individus estan inserits en diversos fragments socials; per tant, no es pot afirmar que cap d'ells estigui fora de la societat, tret que considerem societat només aquells fragments que són rics, poderosos, etc. Però això suposaria ignorar greument la complexitat de la societat capitalista.

Segon problema: Quina és la corrent principal de la societat? La majoritària que comparteix les normes i valors dominants i que disposa d'uns recursos econòmics per damunt d'un determinat llindar? La que és dominant? La que posseeix recursos econòmics derivats del seu esforç personal i/o de la possessió de propietat? La resposta que es doni a cadascun d'aquests interrogants canvia el significat de l'exclusió social. Si és respecte la majoria de la societat, en els termes en que l'hem conceptuat, l'exclusió social, en la majoria de les societats del capitalisme avançat, és un fenomen minoritari, localitzat, i en general, sota control. Però això no ens diu res de les enormes desigualtats existents tan en el sí de la majoria com en el de la minoria. No està en la mateixa situació una equatoriana empleada domèstica, fins i tot amb papers i contracte, que aquells que l'han contractat. Ambdós poden estar inclosos però la seva situació és radicalment diferent. D'igual forma, no està en la mateixa situació un immigrant subsaharià sense papers de cap tipus, tancat en les instal·lacions de El Matorral, que un jove nacional absolutament desqualificat amb un contracte precari a la construcció, i ambdós poden considerar-se exclosos. D'altra banda, hi ha societats en les que els exclosos són majoria (pensem en la pràctica totalitat dels països llatinoamericans). Si mantenim el criteri de la majoria, resulta que els exclosos serien els membres de la minoria oligàrquica que domina aquestes societats. Absurd.

Si per exclusió s'entén l'apartament de grups individuals de les posicions de domini i control econòmic, polític, cultural, etc., resulta que els exclosos serien la majoria de la societat -de qualsevol societat capitalista-. El problema aquí està, un cop més, en que això no ens diria res de les desigualtats existents entre la majoria d'exclosos ni tampoc dels inclosos i tornariem a perdre de vista la complexitat de la societat capitalista i les veritables arrels del problema. Què dir de la consideració d'inclosos d'aquells que obtenen per sí mateixos els recursos necessaris per viure per damunt d'un cert llindar, que per altra banda queda sempre imprecís. I les diferències entre empresaris i treballadors? Ja no existeixen les classes socials?

Tercer problema: Qui és el responsable de l'apartament? Els propis individus per la seva incapacitat física o mental, per la seva peresa, per la seva falta de qualificació, per la seva no disponibilitat per acceptar qualsevol feina, per no estar disposats a transigir amb les normes i costums dominants a la societat? O és la pròpia societat la que, per la seva organització i estructura, expulsa a grups i individus d'aquesta corrent principal, definida aquesta com la definim? Aquest és un assumpte que mai queda molt clar. En tot cas, la resposta sol dependre de la perspectiva ideològica-política en que ens situem. En general, per la dreta els propis individus són els responsables de l'exclusió i per l'esquerra ho sol ser la societat.

SITUACIÓ HETEROGÈNIA

Ha d'afegir-se a tot això que l'exclusió no designa graus per diferents individus (4). Tot això, en fi, ens remet al vell problema de la desigualtat, però no al problema de la desigualtat d'oportunitats al que algun autor, de forma simplista, pretén reduir l'exclusió

social (5), sinó a la desigualtat derivada de la intensa divisió del treball i de la divisió de la societat en classes. La desigualtat derivada, en definitiva, de l'explotació. Una altra cosa és que s'hagi de revisar el concepte d'explotació (6). Aquest, com més endavant es veurà, ja no explica -en realitat mai ho va explicar- la totalitat dels problemes de la desigualtat i de la opressió social.

Allò paradoxal de la situació actual és que la no explotació, entesa aquesta en la seva definició clàssica desenvolupada pel marxisme, està sent el factor essencial d'exclusió social. M'ocuparé d'això en el proper apartat.

Temptadorament aleshores l'exclusió social podria ser considerada com una manifestació extrema de desigualtat social en la que diversos col·lectius heterogenis d'individus queden, per causes estructurals -això vol dir, no degudes a la seva pròpia voluntat-, impossibilitats per obtenir per sí mateixos i de forma honesta els recursos necessaris (de tot tipus, tot i que essencialment econòmics) per poder establir plans autònoms de vida digna. (Aquesta aproximació tampoc està exempta de problemes, però en aquest moment hem de deixar-la aquí).

I aquest és un problema recurrent del capitalisme. En aquest sentit, potser no sigui adequat parlar d'una nova qüestió social. Durant tot el procés del capitalisme s'han donat formes extremes de desigualtat, com ens ho han posat de manifest els clàssics (Smith, Marx, Mill...) o com ho retratà perfectament bona part de la literatura vuitcentista (paradigmàticament, els casos de Ch. Dickens o V. Hugo). Inclús de l'existència d'almenys dues societats diferents en el capitalisme fa adonar-nos-en un personatge tan poc sospitos d'anticapitalisme com B. Disraeli (7). Amb tot això, potser qui amb més precisió i detall analitza i descriu els processos d'exclusió en el desenvolupament del capitalisme és R. Castel a la seva obra *La metamorfosis de la qüestió social*.

Que no es pugui parlar d'una nova qüestió social no vol dir que aquesta avui tingui les mateixes característiques que fa cent o cent-cinquanta anys. La qüestió social ha canviat, almenys en els països capitalistes avançats, que és al que bàsicament es ceneix el meu anàlisi.

Almenys hi ha dos fenòmens que em semblen essencials en aquest canvi i ambdós tenen a veure amb transformacions en el món del treball.

TREBALL I EXCLUSIÓ SOCIAL

Des de finals del segle XIX s'han anat posant en marxa mecanismes per mantenir sota control la desigualtat social i que aquesta deixés de ser en potència explosiva social i políticament. Aquest moviment cristal·litza a partir dels anys '50 del segle XX en el desenvolupament de l'Estat del Benestar. Mitjançant aquest es va aconseguir que les societats capitalistes estiguessin més articulades, cohesionades i legitimades. No és que es reduís realment la desigualtat, sinó que al produir-se un repartiment del creixement econòmic va augmentar el benestar general, es van establir uns certs nivells de protecció social als dèbils i un mínim nivell de vida. Per la immensa majoria social la desigualtat extrema -l'exclusió social- va quedar notablement atenuada, i en qualsevol cas, sota control relatiu. És de destacar que el treball -el ple treball adult i masculí- és l'eix al voltant del qual es constitueix l'andamiatge entorn a l'Estat del Benestar. Tot això ho podem simplificar seguint a Castel en el seu anàlisi del pas dels treballadors del contracte a l'estatut. Els processos de desmercantilització duts a terme per l'Estat del Benestar van

fer que la qüestió social passés a un segon pla i la crítica al capitalisme quedés enormement debilitada.

Tot això comença a canviar a finals dels anys '60. El model d'acumulació postbèl·lic -fordisme i Estat del Benestar- comença a donar mostres d'esgotament, que en els '70 dona lloc a una veritable crisi econòmica. La reestructuració subsegüent del capitalisme afecta essencialment a la organització del treball, a l'ocupació i al conjunt de regulacions que entorn a ell s'havien anat establint en les dècades anteriors. La *flexibilitat*, eufemisme rere el que s'oculten la desocupació i la precarització i degradació del treball, es converteix en el principi rector de les formes emergents d'organització del treball i d'utilització de la força de treball. Això, entre altres coses, ha donat lloc a l'anomenada "crisi" de l'Estat del Benestar -en cap cas al seu desmantellament-, i la qüestió social, al augmentar enormement la desigualtat social, va tornar a reaparèixer amb tota cruesa, només que ara transmutada en exclusió social.

L'EXPLOTACIÓ, UN CONCEPTE EN CRISI

La segona novetat que considero necessari destacar aquí per definir les característiques actuals de la qüestió social és la d'alguns canvis ocorreguts entorn a l'explotació. El marxisme és l'únic que ha elaborat aquest concepte. Molt succintament, el defineix com el procés a través del qual algú s'apropia del treball aliè. Aquesta era la base de la crítica marxista a la societat capitalista: hi ha desigualtat, i en diferents graus, perquè una classe social (els propietaris dels mitjans de producció) s'apropien en diferent mesura i sota diverses condicions del treball de la resta de les classes socials. En aquesta perspectiva, la desigualtat extrema coincideix amb l'explotació extrema. Sectors socials malviuen als marges de la societat perquè uns pocs es beneficien extremadament del seu treball; els treballadors perfectament integrats en la societat eren igualment objecte d'explotació. D'aquesta manera, tan els que estaven dins com els que estaven fora tenien una mateixa raó per oposar-se al sistema social que els oprimia: l'explotació. Aquesta va ser la base sobre la que es va anar construint el moviment obrer fins a convertir-se en l'avantguarda del conjunt dels oprimits i marginats de la societat capitalista, avantguarda que ha lluitat històricament -i ha aconseguit notables avenços- per la transformació estructural de la societat capitalista. (És precís tenir molt en compte en aquest aspecte que l'*avantguarda* del moviment obrer estava constituïda, generalment, pels proletaris més qualificats i millor situats en el sistema de producció capitalista). Tot això va ser possible, entre altres coses, per la pròpia *voracitat* del capitalisme que fins pràcticament els anys '70 del segle XX va desplegar un enorme esforç per incorporar al mercat de treball -per explotar- a la totalitat dels individus, fonamentalment els homes, en condicions de treballar. D'aquesta voracitat només escapaven els que per raons d'incapacitat física o mental -els "pobres invàlids"- eren permeables.

Això vol dir que en conjuntures econòmiques determinades, particularment les crisis econòmiques, no fossin expulsats del procés de producció percentatges elevats de treballadors. Per això venia sent, al marge del que Marx va anomenar "exèrcit de reserva", un problema de caràcter més aviat conjuntural. Quan la crisi econòmica era superada, es produïa la integració al procés de producció dels expulsats degut a aquesta, més els nous elements que s'haguessin incorporat a la població activa. Aquest fenomen es pot observar fàcilment si tenim en compte el procés creixent d'assalarització de la força de treball (en l'actualitat està per damunt del 80%) al que hem assistit des dels inicis del capitalisme.

Ara bé, el que ha ocorregut a les últimes dècades és que el capital, impulsat per la necessitat més urgent que mai d'obtenir la plusvàlua relativa, ja no sembla necessitar per res a percentatges creixents dels "pobres vàlids": els que no aconsegueixen trobar una feina, els parats de llarga durada, etc. De fet, a l'actualitat l'èxit en l'acumulació de capital sembla dependre de no deixar entrar i/o expulsar del procés de producció de béns i serveis a col·lectius cada cop més nombrosos d'individus amb plenes facultats físiques i mentals i desitjosos de trobar feina del que sigui. Des de fa quatre o cinc lustres s'ha anat produint un procés de selecció de la força de treball mitjançant la qual s'han anat descartant als menys *mòbils*, als menys *adaptables*, als menys *diplomats*, als *massa vells*, als *massa joves*, als *originaris* del Nord d'Àfrica, de l'Àfrica negra, etc. (8). Aquests col·lectius són els que, si analitzem la literatura sobre el tema, es consideren els exclosos per excel·lència de la nostra societat. En la mesura en que no treballen per altres no són explotats; ningú sembla tenir interès en apropiar-se del seu treball. S'ha trencat el llaç que els unia amb els treballadors integrats i connectats socialment. I aquesta no és una qüestió conjuntural derivada d'una crisi econòmica que tan aviat com sigui superada farà desaparèixer el problema (la dels '70 es va remuntar sense que les taxes de desocupació, fins i tot maquillant-les, descendissin notablement), sinó que és un problema estructural: donat el nivell actual de desenvolupament de les forces productives, sobra força de treball quan el treball té com a única finalitat obtenir beneficis econòmics per part dels empleadors, com és el cas general en aquesta societat.

Amb tot, per tenir una comprensió cabdal del problema no només s'ha de tenir en compte l'elevat percentatge de desocupats totals i de llarga durada. A ells se'ls hi hauria de sumar, com certament fan molts autors, el també creixent número de treballadors precaris, contingents, submergits, a temps parcial indesitjat, mal pagats i considerats, etc. Com se sap, aquesta és una de les característiques essencials que ha anat definint el treball en les últimes dècades. Bona part dels treballadors en aquesta situació estan rotant constantment del treball a la desocupació i sense tenir accés als drets socials derivats del treball degut a les retallades anteriorment esbossades. Aquests treballadors solen ser explotats en grau màxim, tot i que intermitentment.

El conjunt, divers i heterogeni, dels exclosos no ha fet més que créixer des dels anys '70. Això s'explica perquè la sortida a la crisi es va aconseguir precisament gràcies a l'expulsió del procés de producció de contingents cada cop majors de treballadors. I les dificultats econòmiques d'aquest inici de centúria semblen exigir per la seva solució capitalista un augment encara major del número d'exclosos. El problema, com es deia, és doncs estructural. L'exclusió social és una necessitat de l'actual fase de desenvolupament capitalista -de la globalització-, de la mateixa forma que fins a cert punt ho va ser la inclusió social en la fase anterior.

CANVIAR ELS PRINCIPIS DE LA SOCIETAT

Sent això d'aquesta manera, el problema no es resol focalitzant -tot i que s'hagi de fer a curt termini- l'atenció social en els pobres, desocupats, subempleats i marginats, per molts massius i generosos programes assistencials que es posin en marxa. "S'han de canviar els propis principis de la societat que porten a aquesta situació" (9). De no ser així, passa el que agudament assenyala Castel: "Per molts la inserció ja no és una *etapa* sinó que s'ha convertit en un *estat*" (10).

Aquests canvis en la qüestió social, expressats actualment mitjançant la problemàtica de l'exclusió social, plantegen almenys dues qüestions a la crítica social al capitalisme que

és precís abordar. Aquí m'ocuparé només d'enunciar-les.

La majoria dels exclosos o no són explotats o només ho són periòdicament i, paradoxalment, només estan inclosos quan són explotats a temps complet i de forma duradora. Això ens porta, a la vegada, a dues qüestions. Per una banda, aparentment ningú es beneficia de l'exclusió social, almenys de la major part dels exclosos. Ningú, per tant, sembla tenir interès en ella. Ningú en pot ser responsabilitzat, tret dels propis exclosos o l'atzar, el destí o la fatalitat. L'exclusió social se'ns presenta, doncs, com una història sense subjecte o els subjectes dels quals són les seves pròpies víctimes. Des d'aquesta perspectiva, en qualsevol cas, podria afirmar-se -com ho fan els defensors de la globalització- que l'exclusió de col·lectius socials és el preu que s'ha de pagar pel progrés. Com lluitar contra això, tenint present, a més, que l'assistencialisme no fa altra cosa que consolidar l'exclusió social, tot i que sigui una exclusió assistida? El problema s'agreuja si considerem que les institucions que per excel·lència han vingut defensant als explotats -els sindicats es troben pràcticament inermes -sense entrar a discutir ara l'existència de voluntat o no per a això- davant el problema, perquè els exclosos o no són treballadors o ho són marginalment; és a dir, no són explotats o només ho són de forma contingent. El vincle que durant quasi dos segles venia unint al conjunt dels oprimits s'ha trencat. Això té relació directa, a més, amb el fet assenyalat de que els exclosos no conformen una categoria social precisa. La conseqüència d'això és que els exclosos no emergeixin formes clares de conscienciació (11) i que, per tant, apareguin davant la societat com un problema i no com un actor social (12) amb veu i capacitat de lluita.

Per altra banda, la solució convencional, més enllà de la pura assistència, que es planteja a l'exclusió social és la de la inserció; inserció que no és altra que en el mercat de treball. Això és, la solució a l'exclusió social és l'explotació al treball, que és la causa fonamental de la desigualtat social, de la misèria d'amplis sectors socials, de la precarietat, del risc personal, de la opressió... Podria plantejar-se si no és pitjor el remei que la malaltia. Això ens remet de nou a la conclusió ja avançada de que l'exclusió social només podrà resoldre's si s'ataquen les seves causes estructurals. La conformació d'aquesta societat com una societat salarial és probablement la raó estructural fonamental. És necessari replantejar-se el fet de que el treball, tal i com és definit en aquesta societat, sigui l'eix entorn al qual girin tan la inclusió com l'exclusió social. Això implica, entre altres coses, repensar radicalment la organització del treball necessari a la societat i que el treball deixi de ser el mecanisme per excel·lència d'assignació de llocs en l'estructura social i de distribució de la riquesa als mancats de propietat. Urgeix, doncs, replantejar-se el problema de l'exclusió social i enfocar la seva solució en la direcció de la sortida de la societat salarial. En aquest sentit, una via interessant a explorar és la de la proposta de l'ingrés ciutadà (13).

El segon problema que volia enunciar, finalment, és que, de fet, el nou plantejament de la qüestió social substitueix, utilitzant les metàfores espacials a l'us, "l'amunt-avall" de la crítica social tradicional al capitalisme pel "dins-fora" en que sembla centrar-se aquesta en l'actualitat. Això presenta una greu dificultat ja esbossada: oculta les desigualtats tan entre els que estan dins com entre els que estan fora; fa semblar als que estan dins com uns privilegiats que en certa manera són responsables de l'exclusió dels de fora, ignorant que en la seva major part són objecte de l'explotació i opressió del sistema capitalista, i en definitiva nega de fet l'existència de classes socials amb interessos propis cadascuna d'elles, normalment contradictoris amb els de les demés. El discurs dominant entorn a l'exclusió social estaria coadjuvant, doncs, a l'empeny neoliberal en que les classes socials han desaparegut o, com a mínim, ja no conformen una categoria sociològica rellevant per l'anàlisi social.

Notes

(1) Vid. Rodríguez Guerra, J.: “Los procesos de remercantilización y su efecto sobre el pacto social de posguerra”, *Disenso*, nº 41, 2003.

(2) Un esforç notable en aquesta direcció és el de Tezanos, J. F.: *Tendencias en desigualdad y exclusión social*, Ed. Sistema, Madrid, 2002.

(3) Vid. Giddens, A.: *La tercera vía. La renovación de la socialdemocracia*, Ed. Taurus, Madrid, 1999. R. Lo Vuolo planteja la qüestió en els termes següents: “La inclusió social significa englobar al conjunt de la població en el sistema d'institucions socials, concerneix tan a l'accés als seus beneficis, com a la *dependència* del model de vida individual respecte els mateixos. D'aquí que, exclusió social es refereix a totes aquelles *condicions* que permeten, faciliten o promouen que certs membres de la societat siguin apartats, rebutjats o simplement se'ls negui la possibilitat d'accedir als beneficis institucionals”. (“A modo de presentació: els continguts de la proposta de l'ingrés ciutadà”, a Lo Vuolo, R. (Comp.): *Contra la exclusión. La propuesta del ingreso ciudadano*, Ed. Miño y Dávila, Buenos Aires, 1995, p. 15.)

(4) Vid. Dubet, F. y Martucelli, D.: *¿En qué sociedad vivimos?*, Ed. Losada, Buenos Aires, 2000, p. 175.

(5) Aquest és el cas de F. Gil Villa a *La exclusión social*, Ed. Ariel, Barcelona, 2002. El concepte d'igualtat d'oportunitats no és ni tan sols sotmès a anàlisi, com si designés una realitat unívoca i amb iguals conseqüències per tots els individus. Per un anàlisi detallat i lúcid del concepte, les seves variants principals i les seves diferents conseqüències socials, pot veure's Roemer, E.: “Igualtat d'oportunitats”, *Isegoría*, núm. 18, 1998.

(6) Un exemple interessant, tot i que potser no massa afortunat, d'intent de revisió pot trobar-se a Boltanski, L. y Chiapello, E.: *El nuevo espíritu del capitalismo*, Ed. Akal, Madrid, 2002, pp. 445 i ss.

(7) Vid. Disraeli, B.: *Sybil*, Ed. Debate, Madrid, 2002

(8) *Ídem*, p 343.

(9) Lo Vuolo, R.: “A modo de presentación”, *op. cit.*, p. 18.

(10) Vid. Castel, R.: *La metamorfosis de la cuestión social: Una crónica del salariado*, Ed. Paidós, Buenos Aires, 1997, p. 347.

(11) Vid. Martínez, M.: “Proceso histórico y causas estructurales de la pobreza, la marginación y exclusión”, en VV. AA.: *La sociedad de la desigualdad*, Ed. Tercera Prensa, Donostia, 1992, p. 129.

(12) Vid. Dubet, F. y Martínez, D.: *op. cit.*, p. 170.

(13) Vid Gorz, A.: “Salir de la sociedad salarial”, *Disenso*, nº 22, 1998; Offe, C.: “¿Pleno empleo? Para la crítica de un problema mal planteado”, *Disenso* nº 22, 1998, i Lo Vuolo,

www.somnisdesperts.org

Educant la consciència, actuant en conseqüència

R. (Comp.): *op. cit.*